

Чи то вітер по діброві
Колобродить з гучним гулом,
Чи грімкий козацький поступ
Йде луною понад лугом?
Чи то вихор в чистім полі
Порох-куряву здіймає,
Чи Сірко – козак славетний
З запорожцями гуляє?
Вславивши козацьке братство
Вікопомними ділами,
Постає з віків минулих
Славний лицар перед нами.
Хай те лицарство не згине,
Хай та слава не поляже,
Хай ті доблесті козацькі
Дума про Сірка розкаже.

* * *

У часи тривалих вієн,
Що велися Хмелем,¹
Вільно почувались орди
За Іслам-Гіреєм:
Наче й поміч надавали
Супроти поляків,
Та Україну грабували
Злісніше за ляхів.
Поза гетьманом Хмельницьким
Постає Руїна,
Бо стає роздерта навпіл
Вільна Україна.²
Взяв гетьманство Дорошенко
На Правобережжі,
Напускав татарські орди
На жовнірські вежі.
За Дніпром в Лівобережжі
Сів правитель кепський –
Настановлений Москвою
Гетьман Брюховецький.
Обирались ті гетьмани
Ніби від народу,
Та людської волі й ради
Там не було зроду.
Бо гетьмани ті стояли
Не за Україну –
Під царями й королями
Гнули свою спину.
За часи тієї скрути
Натерпались люди,

Бо зловтіха і недоля
Панували всюди;
Діставалось як гороху,
Що край шляху в'ється:
Хто не йде – скубне, як схоче,
Та лишень сміється.
Намагались придушити
Витоки козацтва;
Закували Україну
В кайдани кріпацтва. ³
Гетьмани - маріонетки
Мали зиски з того,
Бо запроданцями стали
З розуму малого:
Як чумні бенкетували
Разом з москалями,
Інші з відчаю лигались
З беями й мурзами. ⁴
Ані ліві, ані праві
Наказні гетьмани
На Вітчизну не зважали,
Стаючи панами;
За булавами тягнулись
Обома руками,
Все добро майнуло в сварі
Поміж гетьманами. ⁵
А правителі чужинські
Тільки усміхались,
Поки козаки затято
В битвах знемагались.
Погубило б Україну
Те гетьманське чванство,
Але дбало за Вітчизну
Низове козацтво.
Захищали Правду й Волю
Славні запорожці,
Як на Хортиці повстали
Ген в якому році. ⁶
Січ – як Мати Запорозька,
Батько – Луг Великий, –
Виплекали рід козацький
Славою повитий.
Томаківська Січ відважно
Вкраїну вартувала,
Поза нею – Базавлуцька
Вартою стояла.
Згодом Січ нова постала,
Власне, Чортомлицька,
Як Сірко став отаманом
Низового війська; ⁷
Перейняв козацьку славу
До небес заввишки –
Северина Наливайка
Та Самійла Кішки,
Ще й успадкував звитягу
Гетьмана Трясила, –
Сама згадка за Тараса
Унію трусила. ⁸
«Ніч Тарасова» надовго
Втишила поляків:
Відчайдушно Січ громила
І жидів, і ляхів.
Повставали запорожці
Ворогам на шкоду,
Клали голови за справу
Рідного народу;
Показали всьому світу
Доблесті і славу,

Били Шляхту та страхали
Краків і Варшаву,
Та й Кодак – фортецю польську
Начисто розбили
За козацької звитяги
Гетьмана Сулими;⁹
А ще з більшим заповзяттям
Били бусурманів,
Не зважали ні на ханів,
Ані на султанів.
Кримське ханство потрясали
Звичаєм козацьким,
Переймали яничарів
На шляху Кучманським.¹⁰
Рідну землю українську
Кров'ю покропили,
З честю полягли за Волю
В степові могили.
Буйні голови поклато
Воїнство козаچه;
Хто ті втрати порахує,
Чи бодай оплаче?..
Ворон криче понад степом,
Здобич виглядає;
У степу козацьке військо
У похід рушає.
Йдуть на праведну звитягу
З гідним отаманом, –
Їх веде Козак славетний,
Прозваний шайтаном.¹¹
Як товариш повновартий
На чолі старшини
Виступив Сірко на захист
Неньки-України.
Рідну землю боронили
Славні козаченьки,
Здобували незалежність
Для своєї Неньки.
Засягали неприступні
Городи-фортеці,
Бо були непереможні
В бойовім мистецтві.
Жах наводили панічний
На чужі застави,
Жоден ворог проти Січі
Не знайшов управи.
Аж оце султан задумав
Знищити козацтво,
Вигубити до одного
Все козацьке братство.
Всі його мурзи та беї
Змислювали плани,
Як найліпше стерти в порох
Запорозькі стани.
Наточилося до Криму
Незліченно війська,
І султанська настанова
Надійшла злодійська:
Не по-лицарськи, підступно,
Нишком серед ночі
Нагло вдертися до Кошу,¹²
Наче поторочі,
Та згубити без мороки
Воїнство козаچه –
Вирізати все дочиста
П'яне військо спляче.
Не цурались хлопці чарки,
Що гріха таїти, –

Це водилося за ними,
Ніде правди діти.
Тож і думалося хану,
Що з лихої вдачі
Козаки поляжуть в Коші
Мертво, п'яносплячі.
Спланували вражий наступ,
Коли ніч найдовша;
Не гадали, не чекали
Відкоша від Коша. ¹³
Це ж бо назбирали війська
Незліченні прорви:
Бусурманів сорок тисяч
Та ногайські орди,
Ще й стамбульські яничари –
Аж п'ятнадцять тисяч –
Ташувалися по Криму
Майже цілий місяць.
Довго плани виплекали,
В таїні тримали,
Ніч святкову Новорічну
Потайки чекали.
Аж коли свята настали
Підійшли тихенько,
Запопали охорону
Та й собі раденько,
Наче сарана, всім скопом
В Кіш понабивались,
Більше як п'ятнадцять тисяч
Крадькома пробрались.
Що й казати, бусурманів
Натовклось чимало
Поміж куренів козацьких,
Де козацтво спало.
Тож не те, щоби з мушкета
Вдатися стріляти,
Не було як яничарам
Вільно в Коші стати.
Повернутися не годні
В отакій тисняві,
Де ж то їм було змогтися
На підступній справі.
Ще й не все козацьке братство
Спало безпробудно,
Бо якраз цієї ночі
В Коші було людно.
Саме козаки зійшлися
З усього поріччя,
Обирати кошового
Як на перше січня.
Вседержитель благоволив
Козаку якомусь ¹⁴
Сон завчасно одігнати,
Щоби він натомість
У віконце вчасно глипнув
Та й не розгубився:
Весь курінь підняв на ноги;
А вже той, як звівся,
То з небаченим завзяттям
Згуртувавсь до герцю,
Щоб не тільки дати відсіч,
А й задати перцю.
Хлопці вмить зметикували
Що воно й до чого,
Хутко спланували дії
Для спасіння свого:
Розділились на два гурти,
Щоби пособляти,
А тоді, відкривши вікна,

Почали стріляти.
Одні хлопці заряджають,
Подають мушкети,
Інші знай собі стріляють
З огляду кебети.
Курені по всьому Кошу
Вмить попрокидались
Та й собі давай палити,
Ніби як змовлялись.
З вікон, наче крізь бійниці,
Почали стріляти,
Яничарів у тисняві
Влучно поціляти.
Розгубилися ординці
З опору такого,
По два, по три полягали
З пострілу одного.
Блискавиці освітили
Темну ніч на Січчю,
Наче залпи салютують
Шану Новоріччю.
Як порідшало юрмище,
Нахапавши кулі,
Козаки, як по команді,
З куренів сипнули;
З шаблями наготові
Кинулись до бою,
В рукопашну розбирались
З вражою ордою.
У степу залога ханська
Чує стрілянину,
Жде, як виб'ють козаченків
З Коша на рівнину,
Щоб утікачів ловити
У широких полі,
Щоб нікому не минути
Люті недолі.
Сподівались яничари
На гучну звиягу,
Та заледве уцілили,
Як задали тягу.
На всі боки світ за очі
Кинулись тікати,
А за ними козаченьки –
Бити та рубати.
Кримський хан од переляку
З криком верескливим
Стрімголов чкурнув до Криму,
Наче тхір шкодливий.
Так для хана закінчилась
Вилазка невдала,
Ще й відважним запорожцям
Доблесті додала.
На Січі похмурий ранок
В рік новий проглянув,
Як взялися прибирати
Ворогів зі стану.
Порубали ополонки
На дніпровій кризі,
Постягали битих турків
По льоду, по слизі;
Більше як тринадцять тисяч
Вбитих ніччю злою
По глибинах, по бистринах
Знесло за водою.
Півтораєста яничарів
Та чотири аги ¹⁵
Полонили на доважок
Бравої звияги.

Кримський хан, про все дізнавшись,
Надіслав до Кошу
Навантажені підводи
З відкупом хорошим:
Киндяків 12 тисяч
Та товар посутній –
Доброго вина із Криму
Шість великих бутлів.
Козаки взяли дарунки
Як за яничарів,
Та ще вісім тисяч левів
За турецьких агів.
Та на тому не скінчилась
Брава колотнеча,
Влітку знову поновилась
Давня ворожнеча.
Подались гінці по селах
З низового війська,
Бо скликав Сірко на раду
Вірне товариство.
Щоб помститися за напад
Та за певну шкоду,
Врадилися йти до Криму
Й ухвалили згоду:
За два тижні всім зібратись,
Запастись харчами,
Та до хана завітати
З гідними дарами.
І сказав Сірко до війська:
"Час настанув, братці,
Нагадати яничарам
Звичаї козацькі.
Нумо дружно трусонемо
Бусурманське ханство,
Щоб не вадилось на Вкрайну
Навісне поганство;
Щоб козацькі переваги
Нинішні й минулі
Мурзи й беї напізнали
Та й на власній шкурі.
Віддавна козацьку доблесть
Поусюди знали:
У Синопі й Трапезонді¹⁶
Яничар стинали;
Та й самий Костянтинополь
Кілька раз громили,
Досхочу мушкетним димом
Стіни обкурили,
Щоб Османія надовго
Збитки пам'ятала
Та на Вкрайну хижим оком
Більше не зглядала.
То чи личить нам забути,
Вдіяне зимою?
Повернемо наші втрати
Ханові з лихвою!
Щоб не знидіти на квашу,
В славі не змаліти,
Закликаю братство наше
Йти турчина бити".
Військо радо відгукнулось
І постановило,
Щоб Сірко вів товариство
На священне діло.
Взяв Сірко зо двадцять тисяч
Кращих з товариства
Вдерлись до Бахчисараю –
Головного міста.
Подались запорожці

У степи розлогі,
Добирались до Сивашу ¹⁷
Степом, без дороги,
Щоб не стрілися завчасно
Орди мурзакові
Та на пси не звели задум
Сутички раптові.
Непомітно в Кримське ханство
Військо потрапляло,
Бо Сиваш по Тонких Водах
Бродом подолало.
Став Сірко на переправі
Військо шикувати,
До повернення з походу
Оборону мати.

За наказом отамана
Хлопці поділились:
Два загони в Крим майнули,
Решта залишились.
Се досвідчену старшину
На чолі комонних
Надіслав Сірко до Криму
До мурзів шановних,
До укріплених татарських
Городів і селищ –
Трусонути як належне
Їх сумнівну велич.
Задля цього запорожців
Було у достатку, –
Гарний вдіяли шарварок
Ханові на згадку.

На паланки на татарські ¹⁸
Як раптово впали,
Кримчаків усюди густо
Трупом укладали.
Зносили татарські коші
З місця цілковито, –
Так доценту ще ніколи
Їх не було бито.

Не мальтійські кавалери, ¹⁹
Не прості лайдаки, –
Запорожці заходились
Ворога жахати;
Настрахали Кримське ханство
Слабке на утори,
Так що хан од переляку
Втік у кримські гори.
Майже тиждень козаченьки
У Криму гуляли
Та палац Бахчисарайський
Вщент поруйнували.
Ханові взнаки далися
Гості недишкретні:
Всі поселення спалили
Козаки славетні.

Так бо молодці Сіркові
Трусонули Кримом,
Що аж яйла понад морем ²⁰
Затягнуло димом.
На той час як повертались,
Кримський хан оклигав
Та своїх мурзів і беїв
До походу скликав.
Назбирав по кримських горах
Війська незліченно,
Козаків перехопити
Здумав достеменно.
На Сивашську переправу

Хан прибув із військом,
Де Сірко отаборився
З вірним товариством.
Не стурбований ніскільки
Став Сірко до бою,
Розібратися як личить
З ханською ордою.
Вальний наступ відбиває,
Наче як забаву,
Та до війська промовляє
Про козацьку славу:
"Станьмо разом непохитно,
Вдармо дружно, браття,
Ворогам не подолати
Нашого завзяття.
Не придатне плем'я враже
Супроти козака,
Має добре начуватись
Вражий неборака.
Не в примір, щоби турчисько
Взяв над нами гору,
Спершу світ перевернеться
Бибехами вгору.
Войовисько бусурманське
З'їло мало каші,
Щоб на герці подолати
Переваги наші.
Ворогам козацьку славу
Не зганьбити зроду,
Бо немає переводу
Козацькому роду.
Били й будем вибивати
Зайду-поганина,
Завжди будемо змагати
Кримчака й турчина.
Щоб лиха орда до скону
Добре пам'ятала,
Що то є козацька доблесть
І козацька слава".
То дарма, що запорожців
Було вельми мало,
Бо козацьке товариство
Намертво стояло.
Тож-бо вили і ячали,
Наче оглашенні,
Навісні татарські орди,
Як ті пси скажені.
Аж це й браві козаченьки
З Криму повернули,
Ханські підняли знамена,
Що в бою здобули,²¹
Та й посунули до хана
Наче на підмогу,
А як ближче підступили,
От тоді, їй-богу,
Спромоглись відвести душу
Як воно годиться –
На всі заставки лупили,
Щоб не помилиться.
Як зайців татарське військо
По степу ганяли,
Межи тим самого хана
Мало не впіймали;
Кілька тисяч порубали,
Кількасот вловили,
З перемогою гучною
З Криму відступили.
Та й не так собі розважно
Козаки вертали:

В Перекопі мури й башти ²²

Приступом узяли,
Ні старого, ні малого
Там не залишили,
Вибили усю залогу,
Решту полонили.

По дорозі запорожці
Колончак громили
Стійбища й ногайські коші
Дочиста спалили.

Вигнали отар без ліку
З Чорної Долини,
Заразом усю обслугу
Жужмом захопили.

Погромивши всі улуси
Поблизу Сивашу,
Змів Сірко орду ногайську –
Перетер у кашу.

Попустошили чимало
Пасовиськ татарських,
Зайняли худоби й коней
Зі степів ногайських.

Добрі коні табунами
Гнали в Україну
Та ясир – тринадцять тисяч

Вивели із Криму. ²³

Перейшли за Воду Тонку,
В полі зупинились,
Від чамбулів навіжених
Вчасно захистились.

Знав Сірко військову справу:

Щоб не било лихо,
Шанці і вали накидав
Поки було тихо;

Із двокільних гарб татарських
Встановив заслони,
Таборився серед степу
Як до оборони.

Навсібіч Сіркове око
Пильно поглядає,
На нападників чатує,
Бо напевне знає,

Що недобитки татарські
Кинуться в погоню,
Помсти прагнучи нахлинуть
Злісною ордою.

Невзабарі налетіли,
Як чумна отара,
Стріли сонце заступили
Наче чорна хмара.

Та Сіркові запорожці
Того не зважають,
Пільними ділами швидко

Справі пособляють: ²⁴

Як ударили мушкети
Та грімкі пищалі,
Орди, як вовки драпіжні,
З жаху завищали.

Запорозькі самопали
Ще вогню додали,
Ні одного не минули –
Всіх нагодували.

Всі утишилися в злості,
Кулями наїлись,

При своєму алкорані ²⁵

Врешті вгомонились.
Татарви кругом по степу
Повкладалось доста,

Так Сірко бідовий в котре
Втер татарам носа.
Перейшли степи ногайські,
Стали на роздоллі,
Кашоварили обіди
Для усіх доволі;
Для ясиру, і для тумів, ²⁶
І для вільних бранців,
Годували без розбору
І своїх, і ланців.
По обіді, як зібрались
Далі вирушати,
Став Сірко до вільних бранців
Річ таку казати:
"Нині серцем спочиваю
В добродійній справі,
Не намарне відбували
Сутички криваві.
Лиш одну утіху маю –
В'язням дасть вільготи,
Це мої скарби найбільші
І мої клейноти. ²⁷
В цьому маю я величний
Власний скарб у Бога,
І потугу цього скарбу
Не бере тривога.
Се ж бо є заслуги вищі,
Цноти споконвічні,
За все золото й сукна пишні
Набагато ліпші.
В цьому власне й полягає
Наше добродійство –
Присікати бусурманське
Навісне злодійство.
Ратне Військо Запорозьке
Зроду не дримає,
Скочного орді заграти
Завсіди встигає.
Задля цього вільні бранці
Й бігли від кріпацтва
Навертаються віддавна
В Низове Козацтво.
Стоїмо і піші й кінні
В справі обопільній,
Щоби Неньці-Україні
Вічно бути вільній.
Воля вольна козаченьку
Над усе дорожча,
І тримається на тому
Слава запорозька.
Гострі шаблі та пістолі,
Роги й шабелтаси – ²⁸
От і всі козацькі наші
Шати і прикраси.
Та якщо стискає серце
Біль за Україну,
Крає душу тяжка кара
Бачити руїну;
Хто вмивається сльозою
За поталу краю,
Того як за побратима
В козаки приймаю.
Лиш одна у нас козацька
Тверда заувага:
Не для себе – для Вітчизна
Січова звитяга.
Не для лупу наше браття
Полягло по полю,

А щоб вам, татарським бранцям,
Дарувати волю.

І литвин, і жид, і поляк,
І москаль, і русич
Йдіть із Богом по домівках
До рідні на зустріч.

Йдіть додому, не вертайтесть
В рабство бусурманське,
Не збагачуйте зумисне
Животіння ханське;
Щоби вашими трудами
Ханство не зростало,
А чимшвидше незворотно
Щоб занепадало.

Це вам і моє напуття,
І козацька рада,
І сердешна, суто людська,
Батьківська порада".
Та не всім слова Сіркові
До душі припали,
Бо знайшлись такі між бранців,
Що назад вертали.

Хто б спромігся зміркувати,
Що таке можливо, –
Щоби рідну Україну
Кинути зрадливо;
Щоби праотче обійстя
І свій край лишити,
А усе заради того,
Щоб у рабстві жити.

На курган Сірко піднявся,
Щоби доглядіти,
Чи не вернуться додому
Непутящі діти.

І залилися сльозами
Очі отамана,
Неутішно побивався
Цілу ніч. А зрана

Наказав сідлати коней –
Бранців зупинити
Та достоту по-козацьки
Розуму навчити...

Повертались козаченьки
В рідну Січ, додому,
Під гарматні канонади
Та мушкетні громи.

Безпригодно добралися,
Коней розсідлали,
Майже тиждень безтурботно
В Січі святкували.

Правили гучні банкети
З кримського здобутку,
Тішились з перемоги
Без журби і смутку.

А як врешті притомились
Байдики справляти,
Заходились до султана
Та й листа писати.

Не занадто над посланням
Козаки мудрують,
Хвацьке слово запорозьке

Писарю диктують: ²⁹

"Від Сірка і товариства
Шлем султанській моці
Наше щире побажання,
Щоб у цьому році
Ухопила тебе трясця
Та об землю біла,
Щоб тебе твоя жадоба

Врешті удавила.
Щоб тобі не уважалось,
Буцім ти – Всевишній,
Знай, що ти, стамбульський гаспид,
Вельми многогрішний.
Здумав не по-кавалерству
Нашу Січ згубити,
Тож за це немилосердно
Був зимою битий.
Захотів нас порішити
Не піднявши гамір,
Та повідомились від Бога
Про злодійський намір.
Тож катюзі по заслугі
Добре перепало,
Щоб на думку щось подібне
Більше не спадало.
А як здуру замануться
Лиходійства нові,
Знай, що Військо Запорозьке
Вже наготові.
Будем битися з тобою,
Поки не здолаєм,
І землею і водою,
І усяк як знаєм;
Щоби ти собі до скону
Мався пам'ятати,
Що не будеш Україну
Під собою мати.
Та щоб ти, свиняча морда,
Різницька собака,
Подольський злодіюка,
Блудний посіпака,
Козолуп александрійський,
Вавилонський кухар,
Наше слово запорозьке
Достеменно слухав
Та за всі свої провини,
Кам'янецький кате,³⁰
Начувавсь, як начувалось
Ваше плем'я кляте.
Як передоцім казали,
Били й будем бити,
Як на вільну Україну
Здумаєш ходити.
Щоби ти, свиня вірменська,
Туркестанський блазень,
Броварник ерусалимський,
Віхоть римських лазень,
Гнидяний свинар Єгипту,
Сагайдак татарський,
Добре пам'ятав наш присуд
Лицарський – козацький.
Отаке тобі, плюгавче,
Правимо послання –
Наше щире запорозьке
Непошанування.
Це тобі від запорожців
Сказане бідово
Наше істинно козацьке
Вікопомне слово".
Посилали те послання
Поза Руське море,
Де султана у Стамбулі
Переїмало горе.
Тому горю пособили
"Втішними" словами –
До мосьпана, до султана,
Вислане з послами.

Вдарили об землю лихом
Браві запорожці,
Додали у мед османський
Трохи дьогтю в ложці.
Цю традицію довіку
Козаки тримали –
Ані одній вражій зайді
Спуску не давали.

Рознеслась по всьому світу
Запорозька слава –
Як нова демократична
Крайова держава. ³¹

Ті здобутки запорозькі
Світ запам'ятає
І в оновленій Європі
Згодом пригадає.
Не забудуться й відважні
Кошові гетьмани,
Між яких Сірко як перший
Вийшов в отамани.

Поза ним ще потривають
Війни і руїни,
Та минуться не зворотно
Лиховісні днини;
На румовищах зведеться
Вільна Україна
І згадає добрим словом
Відданого сина,

Неутомного в походах
Проти орди злої,
Непоборного у битвах

Кавалера зброї. ³²
Не в здобутках, не в наживі
Слава кошового –
Ратно став на захист люду
Від ярма тяжкого.

Тож-бо лицарство Сіркове
Хай назнають люде,
Адже кращого за нього
Не було й не буде!

Легендарного гетьмана,
Знаного усюди,
Вшанували на подяку
Небайдужі люди:

Ген край світу, край Ла-Маншу ³³
Височить донині
Пам'ятник Сірку на згадку
Неньці Україні.

Відтепер до того часу
Вже віків чимало –
Відгриміла Січ Козацька,
Та й Сірка не стало.

Але слава Запорозька
Марно не минула,
Всі околишні народи
Гучно сколихнула.
Хай та слава не померкне,
Марно не поляже,
Та про доблесті козацькі
Всім довкіл розкаже.

Виростуть на Україні
Козаки новітні
І, як праотці, прославлять
Україну в світі.

ПРИМІТКИ

¹ Зіновій-Богдан Михайлович Хмельницький, званий в народі "Хмелем", – гетьман України-Руси 1648-1657 років, керівник визвольної війни українського народу (1648-1654) проти польської окупації. Союзники Хмельницького турецькі яничари під орудою султанського намісника Тугай-Бея та татарські орди кримського хана Іслам-Гірея, користуючись нагодою, спустошували українські землі не гірше за поляків.

² Руїна – історичний період занепаду України-Руси, що стався після Переяславської угоди 1654 року. Порушивши Переяславську статтю, Москва перебрала на себе неделеговані їй повноваження, про що свідчать фатальні для України-Руси наслідки Андрусівського договору 1667 року. За цим договором Україна-Русь була поділена навпіл по Дніпру: Московія привласнила Лівобережну частину України-Руси, а Правобережна Україна-Русь й Білорусія закріплювались за Польщею. Причому, гетьмани Лівобережної України-Руси призначались московським царем і були ставлениками Москви з резиденцією у Батурині, а гетьмани Правобережної України-Руси призначались польським королем і були ставлениками Польщі, з резиденцією у Чигирині. Лише кошові отамани Запорозької Січі почувалися вільними від зобов'язань як перед Московією, так і перед Польщею, і вели суто визвольну війну, повставши на захист українського народу. І далі:

Петро Дорошенко (ставленик Польщі) – гетьман Правобережної України-Руси 1665-1676 років. Після зрадницького Андрусівського договору П.Дорошенко повстав проти Польщі й Московії, намагався повернути Україні-Русі втрачені права, звертаючись по допомогу до Туреччини й Криму.

Іван Брюховецький (ставленик Московії) – гетьман Лівобережної України-Руси 1663-1668, вбитий козаками за зраду у 1668 році. Брюховецький підписав так звані "Московські статті" 1665р., які значно обмежили права України-Руси. Брюховецький наводнив Україну-Русь москалями, що продовжувалось за наступного гетьмана-маріонетки 1672-1687 років московського ставленика І.Самойловича. <²

³ Спроба Польщі запровадити кріпацтво на Україні-Русі після Люблінської унії (1569р.) засвідчує відсутність європейської культури в самій Польщі, яка пишномовно іменувала себе Шляхетною, тобто Аристократичною. Згідно В. Антоновича, "тяжке становище кріпосного люду в самій Польщі, аж ніяк не відповідало «духу того часу», бо в Європі кріпацтво вже давно було скасоване. В Англії панщина скасована ще в XIIIст. Генріхом III, а в XIVст. при Едуарді III кріпацтво зникло повністю. У Франції в 1407р. Карл VI скасовує усі податі, що самочинно накладались дворянами на селян. В Голландії, Германії, Бельгії у XVст. вже не лишилось й сліду кріпацького права. В Італії, по почину Флоренції, скасування кріпацтва почалось ще з XIст. У Швеції кріпацтво було скасоване декретом короля Магнуса Ерихонського в 1335 році; а в Норвегії будь-які сліди кріпацького права зникли в XIII-XIVст." (МС с.116). Щодо Московії, яка ходила в лаптях ще кілька століть після «злуки» з Україною-Руссю, то шкода й мови. Запровадження московським царем кріпацтва на Україні у 1783р. свідчило про дикість та цілковиту відчуженість москалів від загальноєвропейського розвитку.

⁴ Бей – титул турецького феодала, чиновника. Мурза – аналогічний титул у татар.

⁵ "Зваживши на те, які нікчеми брали до своїх рук гетьманську булаву, Сірко вирішив добитися гетьманства на Україні для себе особисто. Звістка ця швидко дійшла до Москви, і там, знаючи військові здібності Сірка, його вдачу та прагнення до повної незалежності, вирішили за всяку ціну не допустити його до гетьманства" (ІС с.29). За наказом царського уряду (19.04.1672) Сірка ув'язнили реєстрові лівобережні козаки Івана Самойловича, і він був засланий до Сибіру. Натомість І.Самойлович, як вірний підніжок московського царату, був призначений гетьманом Лівобережної України-Руси. Визволення Сірка сталося внаслідок військового походу турецького 200-тисячного війська, що вдерлося на Поділля і взяло в облогу Кам'янець-Подільський. Ці обставини змусили московського царя повернути Івана Сірка з заслання; влітку 1673 р. Сірко повернувся на Січ.

⁶ "Першими центральними місцями поселення запорожського козацтва були острови на Дніпрі – Хортиця та Томаківка" (ІЗК с.100). Впродовж чотирьох століть Запорозька Січ розташовувалась на островах за дніпровськими порогами навпроти Великого Лугу, який запорожці називали «своїм батьком». "Січ як військовий і політичний центр козацтва, протягом другої половини XVI ст. перебувала на о. Томаківці, а з 1593р. на о. Базавлуку" (ІУ с.95). Наступною була Микитинська Січ 1636-1652 років та Чортомлицька чи Сіркова Січ 1652-1709 років, неподалік села Капулівка, в усті річки Чортомлик, нижче сучасного Нікополя (зруйнована Гнатом Галаганом за наказом Петра-I напередодні Полтавської битви).

⁷ Кошовий отаман (гетьман) – найвища керівна посада в Запорозькій Січі (виборна на один рік). За всю історію козацтва найдовше цю посаду у 1659-1680 роках займав Іван Дмитрович Сірко – найвидатніший з отаманів-гетьманів Війська Запорозького. "Він обирався багаторазово, щонайбільше вісім разів поспіль, – таким був його авторитет серед козаків" (ІС с.5). Показово, що на Переяславській раді з усіх козаків лише І.Сірко

відмовилися од клятви на вірність московському царю й подався на Січ (ІУЛ с.64). Показово, що на Переяславській раді з усіх козаків лише І. Сірко відмовилися од клятви на вірність московському царю й подався на Січ (до нього приєднався І. Богун). І далі:

Северин Наливайко (Острозький сотник, родом з містечка Сатанова над Збручем) – гетьман України-Руси 1596р.; очолив першу визвольну війну українського народу проти Польщі, закликавши Запорозьке Військо до відкритої війни з окупантами. Глави європейських держав Антикатолицької Ліги під час Тридцятилітньої всеєвропейської війни з католицизмом (1618-1648) згадували повстання Наливайка, який "хоч походив з народу, не знався на політиці і був необережно сміливий, мало не привів Річ Посполиту до остаточної згуби" (КР с.165).

Самійло Кішка – отаман-гетьман Війська Запорозького 1599-1602 років, перший вибраний з-поміж простих запорозьких козаків, який домігся міжнародного визнання Запорозької Січі (зокрема від польського короля Сигізмунда III).

Тарас Федорович Трясила – отаман-гетьман Війська Запорозького 1628-1632 років, очолив війну запорожців проти Унії та польської шляхти. Бої точилися три тижні неподалік Переяслава. "Нарешті козаки, діждавшись польського свята, Папським тілом званого, на світанку вдарили з обох боків на табір польський і перекололи там усіх. Опісля сеї поразки польської, названої Тарасовою ніччю, були козаки розділені на багато корпусів і виряджені Тарасом для очищення сіл Малоросійських від поляків та жидів – їхніх прожектантів та шпигунів" (ІР с.92).^{<7}

⁸ Унія (лат. unio – єдність) – об'єднання кількох держав під владою одного монарха чи династії; церковна унія – об'єднання католицької та православної церкви під зверхністю папи римського. "Кревська унія 1385р. започаткувала династичний зв'язок між Польським королівством і Великим князівством Литовським... Згідно Люблінської унії 1569р. Польща й Литва об'єдналися у федерацію під назвою Річ Посполита (Rzecz pospolita "Спільна справа")... Волинь, Поділля, Наддніпрянську Україну зараховано до складу Малопольської провінції" (ІСК с.424). Подібне ігнорування державності України-Руси, яке доповнилось свавіллям єзуїтів після церковної Брестської унії 1596р. (з примусовим католиченням українського люду), викликало всенародний спротив і спричинило стрімке зростання власного суто українського війська зі своїм військово-адміністративним центром – Запорозька Січ.

⁹ "Польський сейм 1635р., боячись занадто великого розгону козацької енергії, виніс постанову "вгамувати козаків"..., збудувати коло порогів кріпость Кодак, яка б тримала козаків у руках" (ІУН с.223). Хоча поляки вважали фортецю Кодак неприступною, це не зашкодило запорожцям під проводом отамана Івана Сулими в тому ж році успішно зруйнувати її дощенту (згодом відновлену фортецю здобув Б.Хмельницький у 1648р.; руїни тієї фортеці на околиці сучасного м.Дніпро-вськ).

¹⁰ Кучмань – місцевість у верхів'ях річки Інгул, звідки починався Кучманський шлях, яким татари вирушали в грабіжницькі походи.

¹¹ "Іван Дмитрович Сірко був могутньою особистістю серед усіх низових козаків і за всіх часів існування Запорожжя. Родом він був із козацької слободи Мерефи за 24 верстви від Харкова. Про народження Сірка легенда свідчить, що він з'явився на світ із зубами, і тільки-но повитуха піднесла його до столу, від одразу ж ухопив звідти пиріг з начинкою і з'їв його. Це нібито було знамення того, що йому судилося увесь свій вік гризти ворогів" (ІС с.11). З рукописної хроніки XVIIст. відомо, що "Бог його вибрав, Сірка, поклавши свій знак з правого боку на губі, як червоний плат"... «Кошовий Сірко був превеликий характерник! (мав зв'язок з вищою силою). Було, хто не задумав воювати з ним – він уже знає. Недаром його турки прозвали шайтаном" (ІС с.125,131).

¹² Кіш (давньоукраїнське "кишло" - гніздо) – табір, поселення. В Запорозькому Коші перебував постійний осередок козаків, що поділявся на окремі "курені". Січовий Курінь – військовий підрозділ, що мав окрему будівлю, де постійно перебувало 150-200 козаків зі своїм курінним отаманом. Загалом на Січі було 38 куренів, де постійно перебувало від шести до десяти тисяч козаків.

¹³ "Турецький султан Магомет IV вирішив розгромити запорозьке військо і спустошити сам Кіш. Задля того він восени 1675 року відправив морем п'ятнадцять тисяч добірних стамбульських яничарів і звелів кримському хану з приходом зими разом з ними та всією кримською ордою вигубити усіх запорожців, а саму Січ зруйнувати дощенту" (ІС с.67). Кримський хан взяв своє сорокатисячне військо та зібрав ногайські орди і вночі насамкінець 1675р. напав на Чортомлицьку Січ. Та сподівання хана не здійснилося.

¹⁴ Шевчик – ім'я козака, який серед ночі побачив яничар і підняв козаків до бою (ім'я зазначене Д.І.Яворницьким).

¹⁵ Після нічної битви, в якій полягло 13 500 яничар (запорожці втратили п'ятдесят козаків та близько вісімдесяти поранених), на Січі залишилося у полоні півтораста яничарів та чотири аги (турецькі старшини). "Кримський хан листовно попросив Сірка відпустити бранців у Крим..., прислав за полоненими підводи, а разом і подарунки низовому товариству: 12 тисяч киндяків (киндяк – відріз бавовняної матерії, з якої шився одяг) та шість великих бутлів доброго кримського вина, а за чотирьох агів викуп за кожного по дві тисячі левів

(монети, що були в тодішньому обігу в Бессарабії, Австрії, Поділлі)" (ІС с.70).

16 Синоп, Трапезонт – міста Османської імперії (тодішня назва Туреччини за ім'ям султана Османа-I). 1577 року Запорозьке Військо під проводом гетьмана Федора Богдана та осавула Нечая здійснило військовий похід в Анатолію (Малу Азію), погромивши чільні турецькі міста Синоп і Трапезонт та спаливши передмістя Константинополя. Наступні звияжні походи запорожців в Анатолію відбулись у 1604, 1614, 1616, 1622, 1624, 1625 та інших роках.

17 Сиваш (Гниле море) – місце військових переправ бродом при вторгненні у Крим. Одним з перших полководців, що форсували Сиваш, був Іван Сірко (Кримський похід 1676р.). Тонкі Води – впадають в Азовське море в межах Перекопу.

18 "Паланка" – військово укріплення, обнесене частоколом, де перебуває військова канцелярія та військово керівництво. В широкому розумінні, паланка – територіальний поділ місцевості, прилеглої до військового укріплення, де мешкає населення (слобода).

19 Мальтійські кавалери – хрестоносці з острова Мальта у Середземному морі, де знаходився їхній орден. Лайдаки – козацькі ватаги, які не мали у своїй діяльності ідеологічного підґрунтя і самочинно діяли на Україні-Русі до утвердження Запорозької Січі. І далі: "Недишкретні гості" – тобто незвані (неакредитовані). "Вогнем і мечем були знищені у Криму крім дрібних селищ, такі міста як Козлов (татарське Хазлев, сучасна Євпаторія), Карасів і навіть ханська столиця Бахчисарай. Хан дізнався "про таку фурію несподіваних і недешкретних гостей", ледве устиг вислизнути з Бахчисарая з усіма своїми султанами та мурзами і втік у кримські гори" (ІС с.72).

20 Яйла – безлісе плато кримських гір, яке використовують як літнє пасовище.

21 У серпні 1676 року під час повернення з Криму на Сивашську переправу, яку утримував І.Сірко з чотирма тисячами козаків проти 50-ти тисячного татарського війська, запорожці застосували військову хитрість – підняли для обману татар мусульманську знамена, добуті в бою, і поспішили услід за ханом. Коли ханське військо побачило, що позад нього не ординці, а запорожці, воно геть утратило мужність і стало легкою здобиччю козаків.

22 Перекоп (давньоруська назва Ор) – місто-фортеця; відділяє Крим од континенту. Колончак – місто неподалік Перекопу, в окрузі якого знаходиться Чорна Долина. І далі: "Ногайські орди" – об'єднання татарських кочових племен, що утворилися після розпаду Золотої орди і кочували в Причорномор'ї та Приазов'ї. Ногайська орда утворилась у 1621 році за хана Ногая; згодом розпалась на чотири орди: Едичкульська (Бердянська), Джамбульська (Перекопська), Едисанська (Очаківська), Буджацька (Білгородська).

23 Ясир у перекладі з арабської ("есир") означає "полонений". Турецько-татарська орда захоплювала полонених на Україні-Русі для продажу на невільницьких ринках Криму та Середземномор'я. І далі: "Чамбул" (татарське) – загін озброєних кіннотників.

24 "Пільні справи" – козацький термін, що означає застосування вогнепальної зброї.

25 Алкоран – книга науки Мухамедової (згідно Д.Яворницького).

26 "Туми" – народжені у Криму від полонених християн.

27 "Клейнот" (польське Klejnot) – коштовність, дорогоцінна річ; сучасна вимова "клеинод" від німецького Kleinod.

28 Ріг – порохівниця, виготовлена з рогу тварин і прикріплена до пояса. Шабелтас (татарське "шабультас") – порохова сумка, яку носили на ремінці через плече. І далі: "Лупи" – здобуток із війни.

29 Відома картина Іллі Репіна відображає запорожців при написанні листа до турецького султана (І.Сірко – центральний персонаж картини). Зневажливі вирази та соромітні слова на адресу султана взяті безпосередньо з листа запорожців (згідно, ІС с.76).

30 Кам'янець (сучасний Кам'янець-Подільський) – стародавнє українське місто-фортеця, окуповане поляками; 1672р. захоплене турками і утримуване ними до 1699 року. І далі: "Сагайдак" – козел (згідно Д.Яворницького).

31 "В низов'ях Дніпра виникло своєрідне державне утворення, Запорозька республіка зі своїм специфічним соціально-політичним устроєм і своїми визначеними кордонами. Запорозька Січ – це не одинока козацька фортеця, як її нерідко уявляють, а цент названого державного утворення. Протягом існування Запорозької козацької республіки кордони її не лишалися незмінними, але постійно вона займала значну територію... На півночі її кордони проходили по річці Орель, на заході – по річці Синюха до її впадання в Південний Буг і далі по Бугу сягали Дніпрово-Бузького лиману, на сході – до річки Міус і гирла Дону. Ці кордони охоронялись..., вздовж них були побудовані укріплення, редути. На кордоні несли службу сторожові загони" (КР с.86). Запорозька Січ – унікальне явище у всесвітній історії, ще не оцінене належним чином. Ми ще маємо визнати неспростовну істину: «Якби не було Запорозької Січі – не було б і українського народу».

32 Іван Дмитрович Сірко здійснив 55 військових походів, не зазнавши жодної поразки в битвах. Його ім'я наводило жах на ворогів. "Турки і ляхи дуже боялись Сірка і звали його шайтаном... І свої й чужі, і друзі й недруги – всі однаково відгукувались про Сірка як про людину видатного військового хисту. Польський король Ян Собеський писав про нього: «Сірко – воїн слашний і в ратній справі великий мастак». Історики порівнювали його до

Чингізхана або Тамерлана. Татари називали Сірка урус-шайтаном, тобто руським дияволом, а татарські матері лякали його іменем своїх дітей" (ІС с.12). "Провадячи усе життя на війні, Сірко разом з тим вирізнявся великодушністю й винятковою безкорисністю, тому ніколи не переслідував слабого ворога, а після битви ніколи не привласнював військової здобичі. На війні він був беззавітно хоробрий і дивовижно винахідливий; він умів з десятками козаків розбивати сотні ворогів, а з сотнями молодців перемагати тисячі супротивників. Ім'я його, як полководця, було оточене ореолом непереможності" (ІЗК т.2, с.231).

"Літа 1680, серпня першого числа, упокоївся, похворівши трохи, у Грушівці на пасіці своїй славний кошовий отаман Іван Сірко. Доставлений водою на Запорозьку Січ, від був похований з почестями усім військом низових козаків у полі за Січчю, навпроти московського шанцю, де погребалося й інше товариство. Ховали його 2 серпня знатно, з гучною гарматною та мушкетною пальбою і з великою од усього війська низового жалобою" (ІС с.98). Збереглись перекази про заповідь Сірка: "Він як умирав, дав таку заповідь: "Як я помру, то одберіть у мене праву руку і носіть її сім год; хто буде мою руку носити сім год, той владітиме нею усе рівно, як я й сам владію; а де случиться вам яка пригода, де вас нещасна хвиля спобіжить... – не буде вам ніякого случаю; а з семи год уже поховайте в мою могилу. І хто буде тую могилу шанувати... то я його сам своєю силою буду дарить. А на сьомому году хай мене жде, і хто вийде до могили або на Різдво, або на Великдень, або на Зелену неділю, так нехай мене дожида..." (ІС с.130).^{<32}

³³ У жовтні 1645 р. Іван Сірко на чолі 5-тисячного козацького війська брав участь в боях проти Іспанії у Фландрії під командуванням Людовіка де Бурбона і прославився при штурмі фортеці Дюнкерка. Вдячні французи поставили край Ла-Маншу пам'ятник Іванові Сіркові за те, що він допоміг їм відстояти свободу.

© Дан Берест

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Повернення до тексту з клавіатури **Alt/Ü**

- ІЗК – Д.Яворницький "Історія запорозький козаків", К, 1990, т.1 (за виданням 1900р.).
ІЗС - Д. Яворницький "Із української старовини", К, 2001.
ІР – "Історія Русів" (*Архип Худорба*), К, 1991 (за виданням 1846р.).
ІСК – "Історія світової культури" (Л.Шевчук та інші), К, 1997.
ІС – "Іван Сірко", К, 1992 (за виданням 1891р. Дмитра Яворницького).
ІУ – "Історія України" (В. Баран та інші), видання 2, Львів, 1998.
ІУГ – Михайло Грушевський "Історія України" К, 1991.
ІУЛ – П. Лаврів "Історія південно-східної України", К, 1996.
ІУН – Д. Дорошенко "Нарис історії України", К, 1992 (за виданням 1932р.).
ІУТ – І.Тиктор "Велика Історія України", Львів, 1993, т.1 (перевидання 1935р.).
КР – Д. Наливайко "Козацька християнська республіка", К, 1992.
ЛЩ – Еріх Лясота "Щоденник" (ж-л Жовтень, 1984, №10).
МС – В. Антонович "Моя сповідь", К, 1995.